

Thomas Manns dagbøger

Foredrag i Thomas Mann selskabet 20. april 2023

Mine damer og herrer

Tusind tak for invitationen til at holde dette foredrag i selskabet; jeg har glædet mig til det, men jeg har også været ængstelig for den store opgave, jeg er jo aldeles uprofessionel i dette humanistiske gebet. Samtidig har jeg også indset, at jeg burde have nøjedes med at fortælle om et enkelt udsnit af dagbøgerne, men det er for sent nu. Så lad os gå i gang.

Min disposition bliver flg.:

1. Historien om dagbøgerne
2. Mit perspektiv
3. Dagbøgerne 1918-1921
4. Dagbøgerne 1933-1955
5. Konklusion?

Historien om dagbøgerne

Dagbøgerne udgør et enormt værk i sig selv med 4390 trykte tekstsider. Til sammenligning er den tyske udgave af "Sämtliche Erzählungen" på 755 sider. Dertil kommer 3489 sider noter, 643 sider registre og andet.

Thomas Mann skrev dagbog fra sin tidligste ungdom. Men dagbøgerne fra ungdomstiden tilintetgjorde han i München i 1896, det har han iflg. Peter de Mendelssohn skrevet til sin gamle ven og skolekammerat fra Lübeck Otto Grautoff.

Vi ved fra de første dagbøger fra eksilet i 1933, at Thomas Mann var hundeanst for, at dagbøgerne skulle falde i de forkerte hænder. Dagbøgerne var jo hemmelige for alle andre end Thomas Mann selv. Dagbøgerne var efterladt i huset i München, da han sammen med Katia tog på foredragsturné og ikke kunne vende hjem igen. I Lugano nåede et rygte ham om, at nazisterne foretog husundersøgelser, og derfor skrev han til Golo og bad ham om at pakke dagbøgerne - endelig ulæst! - i en kuffert og sende dem til sig. Han medsendte nøglen til det skab, hvor de blev opbevaret. Det lykkedes Golo at få pakket dagbøgerne og nogle manuskripter ned, og for en sikkerheds skyld havde han aflåst TMs arbejdsværelse under processen for ikke at blive forstyrret af de forskellige ansatte i husholdningen. Da han ville køre til banegården og aflevere kufferten til ekspresforsendelse, tilbød deres chauffør meget venligt at ordne det for ham, hvilket den intetanende Golo accepterede. Dette skete den 10. april 1933. Chaufføren var glødende nazist og afleverede i stedet kufferten til det politiske politi, fordi han mistænkte, at det måtte have drejet sig om noget politisk, siden Golo havde låst sig inde, mens han pakkede kufferten. TM blev mere og mere nervøs, da kufferten ikke dukkede op i Lugano, og i starten troede de, at det måske skyldtes slendrian ved tolden et sted. Men på en eller anden måde fik de mistanke til chaufføren, som Golo konfronterede, og som endte med at tilstå, at han havde afleveret kufferten til det politiske politi. Nu kunne Golo og den på det tidspunkt hyrede advokat Heins så forsøge at få kufferten udleveret hos politiet, hvor det viste sig, at en ansat havde stjålet den. Den var slet ikke beslaglagt, og på en eller anden måde lykkedes det Heins at få udleveret kufferten, som han selv transporterede til Lugano, hvor han overlod den til TMs gode ven Bruno Frank, som så sendte den videre til Bandol, hvor Thomas Mann nu opholdt sig. Der fandt TM pludselig den 19. maj 1933 kufferten stående på

gulvet i hotelværelset, tilsyneladende helt urørt. Til stor og synlig lettelse for TM. Så langt overlevede dagbøgerne.

TM var begyndt dagbogsoptegnelser igen 15. marts 1933 og betragtede denne dato som noget helt særligt, det fremgår af mange notater. Men han var også et bekymret menneske, hvad ville folk blot tænke, hvis de læste hans optegnelser? Næppe noget godt. Derfor begyndte han i huset i Pacific Palisades i Californien iflg. dagbogen 20.06.1944 at destruere gamle dagbøger. Og den 21. maj 1945 brændte han dagbøgerne frem til eksilet i 1933. Han noterer i dagbogen denne dag: *....Derpå tilintetgjort gamle dagbøger i udførelse af et længe næret forsæt. Brænding i ovnen derude.* TM har adskillige overvejelser i dagbogen om yderligere destruktion: - - *Hvorfor skriver jeg alt dette? For at destruere det i rette tid før min død?* (25.08.1950)

I 1950 havde Joseph Warner Angell (Reader in English ved Yale University 1936-1939), som allerede i 1938 havde oprettet en Thomas Mann Collection ved Yale University, foranstaltet en stor udstilling af TM tekster og memorabilia på Yale University for at fejre 75-års fødselsdagen, og han foreslog nu at købe alle eksisterende manuskripter af TM incl. dagbøgerne. Ved at se Thomas Manns udtalte bekymring nævnte han, at dagbøgerne kunne klausuleres og først gøres tilgængelige for forskning 25 år efter TMs død. *...Heitere Entdeckungen dann, in Gottes Namen. Es kenne mich die Welt, aber erst, wenn alles tot ist!* (13.10.1950). Købet blev dog ikke til noget, vist nok fordi de ikke kunne blive enige om prisen. Men tanken om at gøre dagbøgerne tilgængelige for offentligheden modnedes lige så stille.

05.06.1952 står der så: *Hilde Kahn [TMs trofaste tysk-amerikanske sekretær] var her eftermiddag og aften. Lod hende pakke dagbøgerne fra 1933 til 1951 ned i 3 pakker og klæbe dem til. De skal i banken. Vil forsegle dem med lak og segl, som jeg har fået af Erikas veninder og skrive på dem: "Daily notes from 33-51. Uden litterær værdi, men må ikke åbnes af nogen før 20 år efter min død."* Og sådan skete det. Efter TMs død forseglede og signerede Erika de resterende dagbøger. På 20-årsdagen for TMs død den 12. august 1975 blev pakkerne højtideligt åbnet, og der afsløredes det at hæfterne fra 1918-1921 også havde overlevet. Nu kunne udgivelsesarbejdet gå i gang. Dagbøgerne blev udgivet løbende i årene 1977-1995. De første fem bind blev udgivet af Peter de Mendelssohn, de sidste fem bind af Inge Jens. Alle på forlaget S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main. De er ikke oversat til dansk. Min egen udgave er en samlet udgave i kassette fra 1997.

Mit perspektiv

Det siger sig selv, at det kun kan blive smuler fra dagbøgerne, jeg kan nå at tale om i aften. Det, jeg har udvalgt, er det, som jeg selv synes, var mest interessant, mange andre perspektiver kunne være benyttet. Således kommer jeg stort set ikke ind på Thomas Manns helbred, som i det store og hele var ret godt på trods af tand- og tandproteseproblemer og så den store lungeoperation i 1946. Det politiske fylder heller ikke meget, selv om det altid fyldte i meget TMs liv. Det er den mere private TM, som har interesseret mig. Og det har været mit ønske at give jer en stribe eksempler på, hvad og hvordan TM selv skrev i dagbøgerne, med hans egne ord, så der kommer en del citater.

Bind 1

Første optegnelse i dette bind er fra onsdag den 11. september 1918. Vi er altså i slutningen af 1. Verdenskrig, TM har boet med familien i huset i Poshingerstrasse i München i 4 år, han er 43 år, Katia 35, Erika næsten 13, Klaus næsten 12, Golo 9, Monika 8 og Elisabeth knapt 5 mdr. TM har arbejdet intenst på "Die Betrachtungen", som skal udkomme om en måneds tid.

Notatet fra 11. september 1918 starter således: *Seit vorgestern von Tegernsee zurück*. De har været på ferie, og i denne optegnelse er der intet om krigen, hvilket er en absolut undtagelse i disse dage. I stedet står der bl.a.: *Tegernsee lever endnu i mig med det oprørte vand, båden, Lido-indtryk ved badestranden, besøget i Bad Kreuth med Bertram, bestigningen af Hirschberg, natten i bjerghytten, morgenen på bjergtoppen med vind fra syd før og under solopgang. Opbruddet fra Villa Defregger skrækkeligt. Rotur over den urolige sø med frøkenen, Golo, den nye pige Anna, som bar barnet [Elisabeth], søen, som truede med at blive voldsomt urolig. Nysgerrig efter eventyret med udgivelsen af "Betrachtungen".Herefter en beskrivelse af den til udmattelse førende ophidselse over barnet [dem Kindchen] aftenen før: *Frøkenen på ferie, Katja på ærinder, jeg alene med det elskede væsen, som var vådt og nøgent og hvem jeg aftog det fugtigt-kolde stykke [bleen] men ikke vidste af at hjælpe videre, og som skreg forskrækkeligt, tilsyneladende under indtrykket af min hjælpeløshed. Frygtede at miste dets tillid. Bagefter endnu ophidselse over den modbydelige kokkepige. Rysten, træthed, forstemthed. I dag bedre.**

Dagen efter: *Skrevet på "Herr und Hund" i børnenes legeværelse....Den tyske kejsers tale til Krupps arbejdere: læst ikke uden betagelse og sympati om end også med en vis morskab. Social menneskelighed, patriarkalsk: "Enhver har sin pligt og sin byrde, Du ved Din drejebænk og jeg på min trone!".....Til middag besøg af Mama, som virkede afdæmpet, sart og gammel på mig [Julia Mann var på dette tidspunkt 67 år], og hvis henrykte kærlighed til barnet, jeg fandt sympatisk.....Katja's gådefulde befinden uforandret.*

Tyskland er ved at tabe krigen. Hvad kommer det til at betyde for "Die Betrachtungen" og for TM? Det bekymrer TM meget, og en nat, han ikke kan sove og hører, at også Katia er oppe, går han ind til hende, og i 1,5 time drøfter de situationen og bliver enige om, at det nok er bedst at telegrafere til Samuel Fischer og bede ham om at stoppe udgivelsen og lade bogen blive til et posthumt værk. (06.10.1918). Men allerede dagen efter kommer der telegram fra Samuel Fisher, at bogen allerede er udkommet. *In Gottes Namen!* står der så, med et typisk udbrud. TM taler i telefonen med sin gode ven Bruno Frank og bliver både trøstet og lettet.

Katja [endnu skrives navnet helt ud, og med j og ikke som Katia selv gjorde det med i!] går en del til læge og gynækolog på dette tidspunkt. Det er usikkert, hvad hun fejler, men gradvist står det klart: hun er igen gravid og hun ønsker ikke abort. TM noterer: *Et sjette barn? Mellem 5 og 6 er der ikke nogen større forskel....Bortset fra Katias sundhed har jeg egentlig ikke noget at indvende mod det, selv om min oplevelse af 'Lisa' vil blive indskrænket, mindsket ved det (hun er på sin vis mit første barn).* (28.09.1918). TM går en del rundt med 'barnet', elsker når det lægger sit lille hoved mod hans kind, viser det ting i stuen og arbejdsværelset, fortæller det, hvad alting hedder, alt sammen noget, han aldrig har gjort med de andre børn. Næsten dagligt står der et eller andet om den lille, som oftest blot benævnes 'barnet'.

'Barnet' skulle døbes og det skete den 23.10.1918 i hjemmet. TM kørte ved middagstid til byen og købte for 12 M blomster. Klokkeren 16:30 indfandt gæsterne sig: Præsten Kuno Fiedler, en ung og intellektuel, ikke alt for dogmatisk præst, som er omhyggeligt udvalgt, vennen og faddereren Ernst Bertram, Katias mor Hedwig Dohm Pringsheim, Elsa og Bruno Walter, TMs søster Lula (Julia Löhr) og dennes svigerinde. *Alt gik, med nogen nervøsitet fra min side, venligt for sig. Ceremonien i Katjas stue, bordet foran vinduet med krucifix, lys, bibel og den gamle dåbsskål, som jeg har tiltænkt en rolle i "Zauberberg".....Barnet gjorde sig en tid lang ud til bens og blev fjernet, men forholdt sig under selve dåben udmærket på den gode Bertrams arm. Denne havde på sin smukke,*

betænksomme og kærlige måde i forvejen sendt statelige gaver: En gammel sølvskål og evangelierne i en moderne læderindbinding og med inskription. Bagefter var der fælles te i spisestuen. Efter at de andre gæster var gået, gik Fiedler, Bertram og TM aftentur, og så spiste man varm aftensmad med høns på menuen og underholdt sig til kl. 23.

Ernst Bertram udgav sin store Nietzsche biografi samtidig med at TM udgav "Betrachtungen", og Bertram var i disse år ved siden af Bruno Walter og Bruno Frank nok TMs nærmeste ven. De tilbragte megen tid sammen, diskuterede hinandens tekster, og der er 95 henvisninger til ham i dette bind dagbøger. *Tog min violin og noder frem og musicerede med Bertram indtil aftensmaden* (31.10.1918). TM læste med begejstring hele Nietzsches bogen, og mente, at den ikke kunne været skrevet, hvis ikke Bertram havde været påvirket af Tonio Kröger og Der Tod in Venedig! *Gribende, hvordan bogen står, værdig, besindig, historiserende, urørlig, umulig at skælde ud på, som søskende, ved siden af min ubesindige, udannede, stammende og kompromitterende kunstnerbog* [TM omtalte jævnligt "Die Betrachtungen" som sin Künstlerbuch] (18.09.1918).

Kravene til våbenstilstand er for længst offentliggjort, og der er rygter om, at kredse i hæren går ind for at afslutte krigen nu, da den alligevel ikke kan vindes. Andre raser i pressen og mener, det kun er på landjorden, det går dårligt, Tyskland har jo vundet søkrigen. *Wie steht es eigentlich um Deutschland? Mændene fra Bismarckgenerationen sidder i fortvivlelse og er i græmmelse blevet til oldinge. Men det yngre Tyskland synes knapt at bekymre sig om ruinen. Det er meget mærkeligt. For det bliver jo i fuld alvor en materiel ruin, og tyskerne bliver uden omsvøb til et folk af heloter* [slaverne i det gamle Sparta]. *Tyskhedens kraft vil for altid være brudt.* (18.10.1918). Sådanne udtalelser er der mange af.

Og så det egentlige: *Det er på tide, at jeg igen kommer i gang med at arbejde. Jeg vil gerne skrive Hexametret "An mein jüngstes Kind" for i lyset af den usikre og på afventen indstillede verdenssituation at have noget kortere for, noget mindre verdensanskuende.....Den fjendtlige presse, gruopvækkende, demokratiets løsslupne bestie.* (26.10.1918). Sådant veksler det hele tiden.

22.09.1918: *I Spanien hersker, som aviserne melder, en ny epidemi: I starten symptomer på influenza, som hurtigt overgår til tyfus. Der er mange dødsfald.* Dette er den første melding om den spanske syge, og TM er igen hurtig til at opfatte betydningen af denne nyhed. Ingen i Mann husholdningen blev heldigvis alvorligt syge.

07.11.1918 står der: *Arbejdet på udkastet i morges. Nedskrev 2 hexametre.* Var om eftermiddagen inde i byen: *Stor samling af mennesker, en folkedemonstration har fundet sted. Røde faner, en soldat på skuldrene af nogle mennesker som holdt "taler" forskellige steder. Råb: "Ned med dynastiet!" "Republik!" Dumt pak.* Er om aftenen i Tonhalle til en Pfitzner-koncert, og der er ingen sporvogne, men mange mennesker på gaden. Der går rygter om, at pøbelen har smidt gasbomber i Tyrkerkasernen og på den måde har tvunget soldaterne til at forlade bygningen. Soldaterne havde i øvrigt revet deres rigskokarder af uniformerne, hvad Thomas Mann selv så. Senere bemærker TM til fods på vej hjem: *Mærkværdig, tvetydig-uvig stemning i byen under den klare, fugtige stjernehimme. Revolutionær, men fredelig og festlig. Vedvarende fyrværkeri, som man også kan høre nu ved midnatstide. På en eller anden måde fejrer menneskene frembruddet af en ny tid.* Det sidste er rigtigt, men TM har undervurderet det harmløse i folkestemningen. Revolutionen truer. Soldaterne sælger deres våben og går hjem. München er uden militær. Officererne er flygtet til Bayrischer Hof og flere er blevet skudt. Bertram ringer og præsenterer sig i telefonen som 'borger Bertram'. Efter aftensmaden vil Katia ringe til sine forældre, men får beskeden "Private samtaler er

ikke tilladte". "Siden hvornår?" "Dette øjeblik". Intet militærdiktatur kan være mere resolut. I nat er enhver nu alene og afsondret. Men så kl. 21:30 er en automatisk telefonforbindelse blevet mulig og Bruno Walter ringer og fortæller, at der er kommet meddelelse om at Wilhelm II er abdiceret. Prins Max von Baden er rigsforstander, Friedrich Ebert rigskansler. En bevægende 8. november få dage før underskrivelsen af våbenstilstandsftalen 11. november.

I München frygter borgerskabet arbejderne og deres krav om arbejdstid og løn. Der er demonstrationer, en del af dem voldelige. *Jeg bærer igen pelsen om aftenen, og også midt på dagen med sporvognen, hvor det er lidt pinligt for mig at lade mig se i denne overdådighed, som let vækker anstød og kan skabe ondt blod i disse "sociale" tider. – Vi giver 200 M til de hjemvendende krigere. Vi bidrager også til forplejningen af 10 soldater, som skal anbringes som sikkerhedsvagter i Herzogpark (21.11.1918).* TM begynder fra alle sine avislæsninger og diskussioner med vennerne at se en ny fremtid for sig: *Der er ingen tvivl om, at idéen om socialisme, ja selv kommunisme, som idé tilhører fremtiden, - i modsætning til det gamle af Vesten forsvarede demokrati..... Tyskland skulle vel gøre den nye idé til sin egen, såvel udadtil som indadtil (29.11.1918).* Men diktatorerne af "Betingelserne" [våbenstilstandsbetingelserne] er ikke nogen af verdenshistorien velsignede menneskehedshelte, derimod bourgeois-imperialister, magtpolitikere og uintelligente hævnjævlere. Så meget om Thomas Manns opfattelse her ved krigsafslutningen. Men også: *Det er virkelig den tyske opgave at opfinde noget nyt politisk mellem bolsjevisme og vestligt plutokrati (03.12.1918).* Og det var vel en holdning, han holdt fast ved, også efter 2. verdenskrig.

Den 10.12.1918 overværer TM sammen med Katias mor et møde på Bayrischer Hof i "Akademiker Rådet", som er et nyt forsøg på et demokratisk tiltag. TM er *ikke imponeret: mødeledelsen uduelig, resultatet minus, der er mange taler, Bruno Franks er ikke uden ynde. Luften er forfærdelig. Men mennesketyper lærer man at kende, ved ingen lejligheder præsenterer de sig mere plastisk end som deltagere i en diskussion. Jeg må ubetinget benytte tidens lidenskab og oftere besøge forsamlinger.* Her har vi spor til Doktor Faustus. Under sin hvile forestiller han sig pludselig et revolutionstribunal og henrettelse. *Kommer det til yderligheder, er det ikke umuligt, at jeg bliver skudt pga. min adfærd under krigen (11.11.1918).*

Lidt økonomi: Katia, som har overblikket over økonomien slår 04.11.1918 fast, at TM nok kan regne med at tjene 90.000 M i dette år; herunder 34.000 M for nye oplag af "Buddenbrooks" og 1.000 M for "Der kleine Herr Friedemann". TM tjener virkelig godt og fører stort hus. Til sammenligning har arbejderne netop krævet (men ikke fået) 14 M for en 8 timers arbejdsdag; hvis man regner med at de arbejder 310 dage om året giver det en årsindkomst på 4.340 M, som de vel at mærke ikke har opnået. Så TMs årsindkomst er altså mere end 20 gange større.

Juleaften 1918 er den rene idyl. Om formiddagen har TM arbejdet på hexameterdigtet. Om eftermiddagen kommer Katias mor til te og gaveuddeling. *Det var ligesom altid, men for første gang var barnet med. De fire store sang hos mig i mørket, mens træet blev tændt. Bagefter hentede jeg barnet, som for første gang havde en lille kjole på, og strømper og sko. Barnet var muntert og elskværdigt, fordi en tand var brudt helt ud. Børnene lykkelige over deres syv vidunderting, især Moni....* TM får af Katia fotos af børnene og især det af Eissi [Klaus] i sort fløjsdragt med hvid krave er han begejstret for. *Jeg glæder mig over at have en så smuk dreng som søn.*

Nytårsaften slutter TM årets optegnelser med det fromme ønske snart at kunne afslutte digtet på tilfredsstillende vis. Det slår ham, at det passer sælsomt sammen med "Herr und Hund". Det fælles motiv er et tema om blandet race. Hunden Bauschan er jo et gadekryds og 'Barnet' har en jødisk

mor og en ikke-jødisk far med både tyske, schweiziske og sydamerikanske rødder. Han kalder de to tilsammen for "Idyllen".

I foråret 1919 er der voldsomme uroligheder og skyderier i München. TM: *Wir haben "Räte-Regierung" à la Russe....und das Verhältnis zum Reich ist problematisch*. Der er ingen aviser eller sporvogne, men telefonen fungerer. Der trues med dødsstraf for plyndring. Og der er knaphed på levnedsmidler, men det skriver TM påfaldende lidt om i dagbogen. Dog fremgår det, at familien i april 1920 får tilsendt *en stor pakke med diverse levnedsmidler: ris, sukker, corned-beef, chokolade, mel og andet* fra en tyskfødt udgiver af et tidsskrift i New York, og at denne gave vækker stor begejstring i familien og bliver ivrigt diskuteret ved middagsbordet (30.04.1920).

Den 25. marts 1919 skriver TM: *Afsluttede digtet og nummererede versene. Der er 977*. Og så søndag 20.04.1919: *Jeg begyndte igen efter 4 års afbrydelse at skrive på "Zauberberg", dvs. jeg begyndte på 1. kapitel med ny indledning og den hensigt at udvide det om bedstefar Castorp under titlen "Dåbsfadet"*.

Den 21. april blev en sund dreng født, men fødslen var lige som de tidligere meget svær og Katia måtte i fuld bedøvelse i hjemmet forløses med tang, men alt gik godt. K. er meget glad for at det er en dreng, TM mener, det styrker hende psykisk! Erika optræder som stedfortrædende husmor til sin faders tilfredshed. TM sidder en del ved K.s seng, men får også tid til at drøfte Zauberbergplanerne med Bertram. Og så er TM henrykt over en gave fra Bertram til Lisa på hendes et-års fødselsdag den 24. april: *En kostbar bogopsprætter af perlemor med guldornamentering og et smukt digt, som jeg blev rørt over*. På selve Lisas fødselsdag skriver TM: *børnene spiste i dagens anledning aftensmad sammen med mig*, det plejede de åbenbart ikke at gøre. K. var vel sengeliggende og havde i øvrigt mælkefeber. TM læste Bertrams digt til Elisabeth højt for børnene og noterer, at *Klaus havde våde øjne*.

Arbejdet med den nye start på "Zauberberg" går videre, og TM noterer 06.05.1919, at han *fundt behag i det behag, som den lille Hans Castorp finder ved "Ur-Ur-Ur"* (Grossvater). På sin 44-års fødselsdag den 6. juni noterer TM at dette år har indbragt ham "Herr und Hund" og "Gesang vom Kindchen". Det må han være tilfreds med. Men også et fromt ønske om, at der ikke kommer væsentligt mere i vejen for "Zauberberg". Men, men, der skal rettes i "Gesang", dels noget af indholdet, dels i nogle dårlige hexametre. Er glad for hjælp hertil fra den rige kunsthistoriker Georg Martin Richter, hos hvem han bor i 14 dage i Feldafing ved Starnbergersee. *Behøvede Richters moralske støtte til at forkorte. Fordel. Det pinlige ser for mig ud til at være fjernet, det hele mere afrundet. Spænding om modtagelsen af den lille bog* (21.10.1919). Det er også hos Richter, at TM nogle måneder senere sammen med K. for første gang lytter til musik på en grammofon. *Opholdets clou: Hans fortræffelige grammofon, som jeg alene, med K. og med Richter lod spille hele tiden: Tannhäuser-ouverturen. Boheme. Aida-finalen (italiensk Liebestod)..... Nyt motiv til "Zauberberg", tankemæssigt og rent episk et fund* (10.02.1920).

Der er spændinger mellem Katia og Thomas. Nogle gange skriver TM om årsagerne, andre gange blot at de har skændtes. F.eks. er K. utilfreds med dele af "Gesang vom Kindchen", og TM synes ikke, hendes krav om ændringer passer ind. *Stemningen hele dagen ret dårlig* (18.03.1919). En anden dag har K. forstyrret TM, mens han meget træt hvilede sig (30.03.1919), og to dage senere er der et skænderi pga. for stort smørforbrug (der er jo mangel herpå). En dag har TM fået en invitation af Bruno Walter til sammen med Erika at overvære en koncert i Odeon. Men *K.s nerver slog klik, hun græd og "kunne ikke leve længere", overvældet af husmoderbekymringer og den*

øvrige elendighed i den sidste tid. [Jeg] var fuld af medfølelse. (02.11.1919). TM glemmer deres 15-års bryllupsdag (11.02.1920) og bliver først mindet om dagen, da K. har sørget for tepunch og en tærte, i øvrigt ødelagt pga. dårligt fedt [formodentlig harsk].

Rencontre mit K. Denne gang er der ikke tvivl om, at det drejer sig om seksuelle problemer. TM gør sig det klart, at han ikke er egentlig impotent, men at det nok handler om hans ønsker og tanker, der går til en anden side....men at han afstår fra at prøve med en ung mand (14.07.1920). Han elsker at betragte smukke unge mænd, men det ligger ham endog meget fjernt at udleve denne seksuelle lyst.

Det er heller ikke helt godt med forholdet til den sidst fødte. I modsætning til "Barnet" sidste år, som TM elsker og tager sig meget af, er det nye barn ikke lige TMs sag: *Konstaterer hele tiden fremmedhed, kulde, ja aversion mod vores yngste, som jeg i går skriftligt bad Erikas religionslærer, en præst, om at døbe* (13.02.1920). Ikke mange overvejelser her. Dåben fandt sted den 26. Svoger Löhrs dåbsgave – og han var fadder – "mesquin" altså ussel! Det var en bog om München, hvori "München leuchtet" var aftrykt – og denne titel var den, som I måske husker, at TMs novelle "Gladius Dei" fra 1902 oprindeligt havde! Så Löhr, som var gift med TMs søster Julia, og var bankdirektør og fadder har givet en bog med en TM tekst! Jeg synes også, det er "mesquin"! Men ellers fylder denne dåb ikke meget i dagbogen.

Til gengæld er der rejserne og oplæsningsseancerne. I november 1919 læser han op i Nürnberg for et begejstret publikum på 600 mennesker: "Gesang vom Kindchen" og noget fra "Herr und Hund" og i december to aftener i Wien, den første det samme som i Nürnberg, den anden fra "Zauberberg". "Idyllen" bliver en stor succes, det gør "Zauberberg" ikke. *Stemningen var ikke god, folk kom og gik – det var ikke, som det plejer.* Men det er det igen, da TM er på en kæmpe stropetur i hele november 1920 næsten overalt i Tyskland. Bor ofte privat hos arrangørerne, besøger Bertram, som nu er blevet gift og har tiltrådt stilling som professor i Köln. Er i gang hele tiden, der er middage, udflugter og teaterforestillinger i et væk. Tilsyneladende en stor succes. I december er han tre dage med K. i Berlin i anledning af forhandlinger om en retskrivningsreform. Og så er han omsider igen i gang med "Zauberberg" og læser Pontoppidans "De dødes rige", som fængsler ham (29.12.1920).

I februar 1921 igen større oplæsningsrejse, denne gang i Schweiz, hvor han tilbringer 5 dage i Davos. *Lutter øjne!* Hjemme igen retter han straks i "Zauberberg" med brug af alle sine noter (06.02.1921). Allerede senere i februar er han på farten igen, nu til Coburg, hvor han besøger hospitalet og overværer to strumaoperationer. *Stort indtryk.* Videre bl.a. til Weimar, hvor fru Förster-Nietzsche, altså Nietzsches søster, er blandt publikum og opsøger TM, og hvem han besøger. Hun fortæller ham om Nietzsches sidste tid. *Immervæk et mærkværdigt indtryk. Familielighed i øjnene. De usædvanlig udsøgte gode manerer i det fremskredne stadium af paralyselidelse* (23.02.1921). Ikke særlig troværdigt.

13.03.1921 blev Erika og Klaus konfirmeret i Lukaskirken, som var iskold. Ceremonien varede to timer. Bagefter familie og venner på besøg. *Klaus fik Papa's guldur, som er blevet repareret og pudset op, Erika Fischers Fontane-udgave [den er i 5 bind].* Men ellers er dagen ikke noget, der fylder i dagbogen.

Det gør derimod endnu en rejse, nemlig til Nordtyskland i august-september 1921. Først er K. og TM sammen med Bertram en dag i Lübeck: *Besøgte husene i Mengstrasse og Bechergrube....gik langs med Obertrave tilbage til banegården og rejste videre med B. via Travemünde og Niendorf til*

Timmendorf ved Østersøen. Det er der 'man' holder ferie på den tid. Om aftenen gode samtaler med B. på spadsereture. Om formiddagen arbejde på "Goethe und Tolstoi" på min balkon....Østenvind, brænding, badning. Men han bruger også øjnene i sin strandkurv: Den vidunderligt udviklede ungdommelige atlet fra Hamburg, drenge-ungling, herligt, begejstrende syn, især når han løb. Ikke at skulle se ham mere gjorde afrejsen tung. Men K. og han skulle videre, nu til Sild, hvor de var sammen med K.s to kusiner, Käthe Rosenberg og Ilse Dernburg i en uge. De boede lige bag ved klitterne. Fra strandkurven badning i den vældige brænding. Begejstring for havet. Den store, blide vind. De rovdyragtige bølger. Det herlige skumtæppe. Tilbage til Lübeck, hvor TM holdt sit foredrag "Goethe und Tolstoi" for første gang, vældig trængsel og varme, forløbet ærefuldt ligesom overhovedet hele opholdet. Turen gik videre til Berlin, hvor han den 10. september i Beethovensaal gentog foredraget med stor succes. I Berlin besøgte de også Klaus Pringsheim, K.s tvillingebroder, som boede i Charlottenburg.

I efteråret 1921 tiltager klagerne over depression, træthed, irritation over de mange trykfejl i bøgerne og travlhed. *Jeg var træt....I dag forstemt og ude af mig selv. Min depression ytrer sig også i dårlig fordøjelse.... Jeg lider også sjæleligt og legemligt under, at alle underbukser i str. 4 er for små og i str. 5 for store (20.11.1921).* Imidlertid er han igen ved godt mod den 1. december og i fuld gang med 6. kapitel i "Zauberberg", og dermed slutter dette tidlige bind af dagbøgerne hvor han virkelig stadig er husherre og storborger.

Forholdet til Ernst Bertram kølnedes efter nazismens indtog. Fra at have været nærmest som én sjæl er germanisten, lyrikeren og essayisten Bertram, som var 9 år yngre end TM gradvist gledet i baggrunden, fordi Bertram var tiltrukket af nationalsocialismen og forsøgte at få TM overbevist om det rigtige i denne politiske retning. *Bertram, der igen har været i Poschingerstrasse og har givet udtryk for sin sikre forhåbning om vores snarlige tilbagevenden, sender sin digtsamling "Wartburg" med "den hjertelige bøn om hjemvenden til borgen". En borg? En koncentrationslejr. Hvad vedkommer professorlyrik mig? [Bertram var professor i Köln] (10.10.1933).* Andre kommentarer om Bertram: *Man forsikrer, at Bertram skal være den mest besatte og bigotte af alle Nazi-professorerne (28.04.1934).* Det er min opfattelse, at det var smerteligt for TM, at hans gamle ven var så vildfarende, at han anså det for nødvendigt at måtte afbryde forbindelsen, hvad TM gjorde. De så hinanden igen en enkelt gang i Köln i 1954 efter Bertrams inderlige ønske om en forsoning, men der var og blev et brud. Generelt var TM en trofast ven, det vidner bl.a. de livsvarige venskaber med dirigenten Bruno Walter, forfatteren Bruno Frank og forfatteren og oversætteren Hans Reisiger om.

Dagbøgerne 1933-1955

Den 15.03.1933 begyndte TM på en ny dagbog i Arosa. Han er i chok, det er ikke længere ferie, det er eksil!

TM er nu 57 år og midt i tredje bind af Josef-romanen, Katia er 49 år, den yngste datter Medi på 14 er på skiferie hos TM og K. i Arosa, Erika på 27 år er netop kommet til Zürich efter at kabaret'en Pfeffermühle er blevet forbudt i München for at starte den op i Zürich, og Klaus på 26 år opholder sig i Amsterdam. Golo, 24 år har studeret hos Karl Jaspers og er ved at tage eksamen i Göttingen, Monika på 22 år er vist nok i Firenze, og den 12-årige Michael er på skoletur i Rom.

Karakteren af denne ophidselsesom førte til en heftig krise, beviser, at det handler om smerten ved adskillelsen fra en gammelkendt tilstand og erkendelsen af, at en livsepoke er slut, og at det gælder om at danne min eksistens på en ny basis..... og det er ikke noget tilfælde, men en af disse solstråler "Sonnigkeiten" i mit liv, at mine to yndlingsbørn, den ældste og den yngste datter er hos mig i disse dage (15.03.1933). Dagen efter: Glædeligt brev fra Bermann om min stilling, også om Gyldendal og Pios som konkurrerer om den danske Josef. – Brev fra den danske Zauberbergoversætter [Carl V.] Østergaard i samme anledning.

I Lugano: *Denne provisoriske og uvisse rejsetilværelse pga. fjendtlig og lumsk truende aflukning af hjemstavnen fortsætter.... Mine nerver reagerer straks med ængstelse, og det var godt, at vi med det samme tilbragte den første aften hos Hesses, i det smukke, elegante hus. Vin og samtale (27.03.1933). K. er via sin mor og Golo fra en velinformeret Münchener for nylig blevet alvorligt advaret mod, også alene, at tage til München, fordi man fratager hustruer deres pas for at tvinge ægtemændene tilbage (20.03.1933). Hesse har lånt mig sin Insel-udgave af "Krig og fred" i stedet for min elendigt oversatte udgave fra Reklam Læste efter frokost på chaiselongen med nydelse i "Krig og fred" (31.03.1933). K. insisterer på, at børnene skal komme, dvs. Golo skal bringe Medi hertil. Telefon med ham i går aftes og til morgen (01.04.1933). Toget ankommer, jeg hilser på Golo og tager igen Medi i armene....Jeg gik igen arm i arm med Medi. Hun fortalte om sin Kurz-Maria, som havde fattet situationen og grædt ved afskeden: "Du kommer sikkert aldrig tilbage". Dette bevæger mig vedvarende (03.04.1933). Det skal anføres, at Maria Kurz var en af de trofaste ansatte i Mann husholdningen i München.*

Pga. den tidligere omtalte ventetid på dagbogskufferten tager TMs nervøsitet til, og den 19. april kommer en alvorlig rystelse: *I går, efter at jeg havde arbejdet noget, kom en alvorlig skærpelse af München-sagen, pga. en "Protest der Wagnerstadt München", underskrevet af mange, i påskeudgaven af Münchener Neuesten Nachrichten. Frank overbragte det nederdrægtige dokument. Heftigt chok af lede og gru, som satte sit præg på dagen. Afgørende fastholdelse af beslutningen om ikke at vende tilbage til München (19.04.1933). Tilsyneladende havde TM ikke hørt om skriftet før.*

Livet går videre, nu i Sydfrankrig. *I går blev jeg, før jeg faldt i søvn, færdig med "Krig og fred", som i alle disse uger har været min trøst og støtte (01.06.1933). Det allerbedste er, at de lejer et hus i Sanary, køber en bil, og at deres elskede hushjælp Maria ankommer fra München. Jeg tror, vi bliver lykkelige i dette hus. Først og fremmest gør den private eksistensform mig uendelig godt efter fire måneders hoteltilværelse (12.06.1933)*

Udgivelsen af "Jakobs fortællinger" nærmer sig efter en del trakasserier i Berlin, og TM afslutter korrekturlæsningen, igen *rørt til tårer over Rakels død, ligesom det var under skrivningen og*

uvægerligt gentager sig ved hver genlæsning. Her spiller oprindelsen til figuren i form af mit forhold til K. en rolle. Ikke forgæves elsker også hun Jakobs og Rakels historie så meget. Hun genkender sig selv som den idealiserede, mytiske fremstilling af vores livsfællesskab (30.07.1933). Samme dag: Omtale af forholdene for K.s forældre, som nu virkelig skal forlade deres hus, men ikke kan beslutte sig til at tage til udlandet. Også TM og K. overvejer stadig, hvor de skal tage hen. Som i andre situationer er det Erika, der finder løsningen, idet hun har fundet et hus i Küsnacht, som hun roser til skyerne og som de tøvende accepterer at leje. Jeg bemyndigede så K. at telegrafere til Erika, at vi tager imod Küsnachter tilbuddet og ankommer i Zürich ca. den 25. (11.09.1933).

Den 27.09.1933 flytter TM, K., og de to yngste børn ind i det lejede hus i Schiedhaltenstrasse 33 i Küsnacht, hvor de bor indtil midten af september 1938. To dage senere har Erika premiere på Pfeffermühle i Zürich. *Et imødekomende publikum beredte hende til vores glæde en næsten stormende succes, og der var mange fremkaldelser og blomster. Erikas intellektuelle og organisatoriske præstation beundringsværdig.....Die Giehse [skuespilleren og Erikas nære veninde hele livet Therese Giehse] fremragende og allerede publikums yndling. Vi besøgte kunstnerne og gratulerede. En nervøs rørelse greb mig ofte ved hendes [Erikas] fremførelse. Det tilslørede smertelige og sarte, som udgør baggrunden, fik flere gange tårerne frem i mine øjne.*

Juleaften 1933 er alle seks børn sammen med forældrene i Küsnacht. Desuden har de besøg af Hans Reisiger og Therese Giehse og hendes søster. *Katia har meget arbejde i de sidste dage. Hun kunne ikke fortsætte i dag pga. søndagshvilen, men forberedelserne til fejringen beskæftiger hende livligt, mens jeg er træt og 'nerventraurig'. Ved bordet, som var julepyntet, sad de seks børn på en række, og jeg havde det godt, 'war guter Dinge'.*

Den 24.01.1934 står der i dagbogen: *I går aftes blev det sent pga. læsning af det gamle dagbogshæfte 1927/28, ført i tiden for K.Hs ophold i huset og mit besøg i Düsseldorf [Klaus Heuser var den unge mand, TM havde lært at kende i ferien på Sild i 1927, og som han havde inviteret til et efterfølgende længere besøg i Poschingerstrasse]. Jeg var dybt rystet, rørt og grebet ved tilbageblikket på denne oplevelse, som i dag synes mig at tilhøre en anden stærkere livsepoke, og som jeg bevarer med stolthed og taknemmelighed, fordi den var en ikke-forventet opfyldelse af en livslængsel, "lykken", sådan som det står i menneskets bog, om end ikke i det sædvanliges, og fordi erindringen om den betyder: "Også jeg". Det gjorde hovedsageligt indtryk på mig at se, hvorledes jeg i besiddelse af denne opfyldelse tænkte tilbage på de tidligste, på A.M. [Armin Martens] og de efter ham følgende. Det er dette, TM senere gentagne gange kalder sit "galleri", de store sværmerier, som var totalt adskilt fra det daglige samliv med Katia.*

15.03.1935: *Post fra Amerika: Ca. 2000 dollars i honorar fra Knopf. Meddelelse fra Harvard universitet, Cambridge, at de den 20. juni vil tildele mig æresdoktorat 'of letters', hvis jeg giver dem tilsagn om min personlige tilstedeværelse. Sagen ser pga. Tyskland vigtig ud. Brev til Knopf i denne sag og langsomt svar til universitetet. Næste dag har de Fritz Strich [litteraturhistoriker og professor i Bern] til middag, og han blegnede af forfærdelse over at jeg overhovedet kunne tvivle og tøve over at modtage en så stor æresbevisning, som den fra Harvard universitet. Han gjorde os det klart, at det drejede sig om det fornemste universitet i Amerika og et af de bedste i verden, og fik os overtalt til et takketelegram, hvori jeg nok engang udtrykte den sikre forvisning om at kunne være tilstede på commencement day [universitetets årsafslutning]. Det blev bestemmende for den anden USA rejse.*

Inden da er det TMs 60-års fødselsdag. På en eller anden måde er han ret tilfreds med tingenes tilstand for ham personligt på dette tidspunkt: *Artiklerne og brevene her ved 60-års fødselsdagen giver et væsentligt ændret billede af mig, som det foresvæver verden, end tilkendegivelserne ved 50-året. Værk og person er vokset siden 50-års dagen. En slags sikring, forevigelse er kommet til, værkerne helt tilbage til starten står i et forandret, rensset lys* (04.06.1935) På selve dagen spadserer TM sammen med Reisiger i byen, hvor boghandlervinduerne er smykket i dagens anledning. *Munter festlig dag. Solskin...Familiemiddag. Musik med børnene. Festligt bevæget hjerte. Har dette vanskelige liv altså lønnet sig og var det større, bedre end min bekymrede beskedenhed ville tro?* Af den gamle forlæggerenke fru Fischer får han i fødselsdagsgave en førsteudgave af Goethes "Wahlverwandtschaften" (06.06.1935).

Undervejs til USA modtager de 16.06.1935 et overraskende radiotelegram: *All love from Mrs. Auden!* Erika har indgået et proformaægteskab med den engelske forfatter Wystan Auden dagen før hun mistede sit tyske statsborgerskab og er således automatisk blevet britisk statsborger. De kendte på dette tidspunkt slet ikke hinanden, men Klaus var en god ven af Auden og havde spurgt denne, om han ikke ville gifte sig helt pro forma med søsteren, så hun kunne blive engelsk statsborger. Auden telegraferede tilbage, at han var "delighted", og fra nu af kaldte Erika sig Mann-Auden, og det udviklede sig til et fint venskab mellem hende og Auden og faktisk hele Mann familien.

20.06.1935 fandt æresdoktor promotionen sted. Einstein blev æresdoktor ved samme lejlighed. *6000 mennesker, promotionsfejring, mægtig akklamation for Einstein og mig. Fotografiske optagelser i det akademiske ornat. Samtidig indløb en invitation til at besøge det Hvide Hus. Til middagen var der udover værterne kun TM og K. samt et par damer og en dreng i hvid smoking. Rolig underholdning på engelsk. Maden mådelig. Bagefter kaffe og cigaretter og film ovenpå. Mrs. R. gav tegn til opbrud. "På gensyn".*

Den 09.11.1935 er det Erikas 30-års fødselsdag. *Jeg var lige så gammel som hun nu, da hun i 36 forfærdelige timer kom til verden. Tre gange 10 år siden, det var "livet". Men barnet, vores første, elsker jeg af hjertet og forsvarer med foragtelig vrede mod det stupide had.* Erika var jo en politisk omdiskuteret person med sit utvetydige had til naziregimet. Men Erika bliver fejret, der drikkes champagne og TM holder tale til hende. Kort tid efter optræder stofproblemerne første gang åbent i familien, da Klaus bliver dårlig og af en tilkaldt læge får en antidot. TM bemærker, at intet tyder på, at Klaus vil forsøge at holde op med stofferne, men at han vel vil kunne balancere forbruget.

07.01.1936: *Klokken halv fire brød Reisiger op, og K. kørte ham til banegården. Vemod over tabet af den behagelige husfælle, hvis komme jeg i øvrigt tidligere fandt forstyrrende. Men det har igen vist sig, at han gør mig mere munter, ekspansiv, personligt produktiv og morsom.* Reisiger har været på julebesøg siden 28. december, og der er blevet snakket godt og grundigt.

Pga. en polemik, der startede med et voldsomt angreb på den såkaldte "beskyttelsesjøde" Bermann Fischer, der angiveligt skulle samarbejde med den tyske regering og styres af Goebbels, blev TM omsider nødt til at ytre sig offentligt. Han brugte 4 arbejdsdage på at forfatte et brev til Neue Zürcher Zeitung (NZZ), som han egenhændigt bragte hen på redaktionen den 31.01.1936. TM hævdede sig i dette offentlige brev højt over den almindelige polemik og forsvarede tysksproget litteratur imod det aktuelle tyske regime, som nødvendiggjorde, at nogle forfattere måtte emigrere. Han afsluttede med at citere et smukt digt af August von Platen, som passede perfekt til situationen. *I formiddag og i eftermiddag brevet til avisen. Bevæget ved afslutningen. Stærke og*

afgørende ord.Jeg er mig rækkevidden af det i dag tagne skridt bevidst. Jeg har efter 3 års tøven ladet min samvittighed og min faste overbevisning tale. Mit ord vil ikke forblive uden indtryk (31.01.1936). Dette var TMs første offentlige klare afstandtagen fra det nazistiske styre, og han blev igen omfavnet af Erika og Klaus, som længe havde presset på for en offentlig tilkendegivelse; Erika havde endda truet med ikke længere at ville kaldes datter af TM!. Som altid påvirkede det TM at tage et afgørende skridt, hans nerver var i oprør bagefter, han vaklede, men stod fast.

Da han blev frataget æresdokortitlen fra universitetet i Bonn, står der: *Svar overvejet*. Det skrev han 30.12.1936, og det blev offentliggjort i NZZ under titlen "Ein Briefwechsel" og samtidig som en Brochure udgivet af Oprecht i Zürich. Førsteoplaget var på 8000 eksemplarer, men efter få uger var der 20.000 i omløb, også i Tyskland og mange andre lande. Det gjorde TM ret veltilfreds ved årets afslutning, som blev tilbragt med familien og Reisiger på festlig vis: *Spiste morgenmad alene og hilste så på K., og sammen med hende konstaterede jeg, at denne jul og dette nytår har været det glædeligste i mange år. Min sindstilstand er virkelig forbedret; nytårsbudskabet muliggjort ved den engang frygtede fratagelse af statsborgerskabet er et vigtigt og for mig lykkeligt skridt, et dokument som jeg venter mig vidtrækkende følger af (01.01.1937).*

Den 13.10.1937 foretager TM og K. en udflugt sammen med Golo og Reisiger med Medi som chauffør til Luzern, hvor man ser Tribschen, hvor Wagner boede i syv år, skrev på Mestersangerne og Ringen og fik besøg af Nietzsche. TM er både tiltrukket af og frastødt over, hvad han ser. *Skrækkelige oliemalerier, helt som Hitler. En absolut anstødelig, lysten, drenget Siegfried. Ved siden af Nietzsches "Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik" på tåbelig vis et eksemplar af "Tilfældet Wagner" under glas. Interessante familie- og venne-gruppebilleder. En Chamberlain-buste [det er af Houston Stewart Chamberlain, som blev gift med Wagners datter Eva og skrev et værk, som fik stor betydning for nazisternes raceideologi]. Det pragtfulde landskab gennem vinduerne.....men kun "hm!" at sige til det. Hjemme igen lytter de til gengæld samme aften til plader med Valkyrien, med stor beundring!*

På en lang og anstrengende foredragsturné over store dele af USA i 1938, hvor Erika var med ved de fleste foredrag, bor de bagefter i Jamestown i Rhode Island: *Dikteret brev til præsident Dodd, hvori jeg siger ja til kaldet til Princeton (28.05.1938). Det er et etårigt gæsteprofessorat. Kl. 9 med K. til Princeton.Set på huse i varmen....endelig "Hoche Street" det mest ønskværdige....Efter forståelse skriftlig afslutning [på lejemål] (24.06.1938).*

Men de må tilbage til Europa igen, og 07.07.1938 er de igen i Küsnacht: *På banegården Golo og Medi. De store i Spanien. Chevrolet'en. Turen til huset. Alt som i en drøm. Gensyn med pigerne, hunden. Blomstersmykket morgenmadsbord på terrassen. Glæde og behag. K.s 55-års fødselsdag nærmer sig: Mittagessen mit allen nun versammelten sechs Kinder (19.07.1938). Så: Mittags mit K. (und Toby im Wagen [Toby er hunden]) verschiedene Bauplätze inspiziert (20.07.1938). Og igen: ...Inspiceret det grundstykke, der er på tale....Også set igen på grundstykket i Itschnach (28.07.1938). Måske alligevel blive? Men det går jo ikke. Træt. Melankoli pga. den forestående afsked fra dette hus. Ønskede at vores 'Chalet' snart stod her (24.07.1938). Og 14.09.1938 er der afrejse – uden returbillet.*

Ved ankomsten til Princeton står der: *Lucy og hendes John, en tynd nigger, som havde udpakket klæder, bøger og linned....Aftensmad med Medi i den i sammenligning med Küsnacht meget rummelige og repræsentative spisestue. Luksuriøs betjening, ekstra opsynsmand til varme og haven. Vaskekone (29.09.1938). I februar 1939 foredrag om Freud. Alle tre sønner er der, og Medi*

og svigerdatter Gret. *Meget velbesøgt, godt forløb trods nogen nervøsitet, største opmærksomhed og stærk virkning.... Hjemme brød, te og øl med familien og Kahler [vennen Erich von Kahler]. I starten meget udmattet, så roligere og bedre. Animeret underholdning: om foredraget, den politiske konstellation, Schillers ballader, tysk lyrik i verden (13.02.1939).*

Efter en del overvejelser har de besluttet sig for endnu en rejse til Europa. De rejser på TMs 64 års fødselsdag. Undervejs har han det ikke godt: *Lidende dage. Dyb nervedepression, tårer og smerte. Sent indfunden søvn. Ækles ved spisesalen, tjenerne, påklædning, salon. Har sagt nej til kaptajnsmiddag og en kollektiv invitation til en oplæsning (11.06.1939).*

I London modtages de af Moni og hendes mand Lányi, som de tilbringer en del tid sammen med, nok det mest harmoniske samvær med Moni, som er beskrevet i dagbøgerne. *Nydelig lille bolig. Også Katias to kusiner Käthe Rosenberg og Ilse Dernburg er udvandret og bor nu i London. I aftes med Lányis og tanterne som gæster i Globe-Theatre: "The importance of being Earnest", godt spillet (21.08.1939). Afsked med de unge mennesker.... Monis sart hensygnende væsen er rørende at tænke på (23.08.1939).*

TM var ikke rigtig glad for at bo i Princeton, således 20.03.1940: *Læst i Küsnachter dagbøger. Hjemve eller forgangenhedsve. Et par dage senere: Efter aftensmaden snakket om fremtidige bosætningsplaner, Californien, også i nærheden af Boston, Hollywood, Santa Monica. Princeton keder mig. Men at flytte langt væk, i det hele taget alt nyt afskrækker mig også. De ender med at leje et hus i Beverley Hills. Ødselt, men glædeligt. Der bor de sommeren over. Ved indflytningen 05.07.1940 er Klaus og Erika med dem. Dybt nedtrykt af tankerne om Golo og Heinrich, i Frankrig (25.06.1940), som de ikke ved noget om.*

Den 31.07.1940 modtager de et telegram: *Barnet, en dreng, er kommet lykkeligt til verden. Bedstefaderskabet kommer sent og gør ikke noget stort indtryk på mig. Det første barnebarn, amerikaner af fødsel, har tysk, brasiliansk, jødisk og schweizisk blod, det sidste endda fra min bedstemor. Det er Frido, der er blevet født, og til netop ham skulle TM engang få et ganske specielt og tæt forhold.*

I september indfinder Gret sig med Baby Fridolin. *Aftensmad med Gret og Gumpert [læge, ven af huset], Den stille babyklynken fra den lille barnebarnsdreng minder om gamle dage, Bibi var ventet, men meldte telefonisk om et problem med bilen (18.09.1940). Og så tager tingene fart: Den 20.09 kommer der telegram fra Golo og Heinrich i Lissabon, hvor de venter på skibslejlighed til USA. Glæde og tilfredshed. Men begivenhederne indtræffer i rask rækkefølge: den 24. modtager de et telegram fra Erika om, at Moni og Lányi var på et skib, der blev torpederet af tyskerne, at Lányi er død og Moni på et hospital i Skotland. I hvilken tilstand? Erika, [som er i London] vil rejse derop og hente hende. Hun synes altså transportegnet. Gru og afsky. Medfølelse med det skrøbelige barn. Ikke arbejdet. Samtidig føjer liv og død sig sammen på dette tidspunkt: Efter aftensmaden drak vi en flaske champagne sammen med Gumpert og de unge mennesker på den lille Fridolins vel. Afsked med Bibi, som rejser i morgen tidlig (28.09.1940). Det græske skib, som Heinrich og Golo rejser med, bliver betegnet som sikkert. Et problem er Monis fremtid. Betænkelig også Heinrichs veninde (01.10.1940). De henter Golo og Heinrich med veninde ved ankomsten af skibet og tager alle til huset i Princeton, den 24. oktober kommer også Erika og endelig den 28. den stakkels lille enke, der ankom i begrædelig tilstand og blev bragt til sengs. Barmhjertighed.*

I starten af januar 1941 holder TM foredrag i rådhuset i Washington, hvor Erika igen er behjælpelig med spørgsmål og svar. De bor hos Eugene og Agnes Meyer, hvor der også er en del selskabelighed. Efter det store foredrag bliver de kørt til det Hvide Hus, hvor de overnatter og spiser morgenmad med Mrs. Roosevelt, *en beskeden-hjertelig kvinde* (13.01.1941). Næste morgen: *Halv ni morgenmad først med fru Roosevelt, så den tilstødende præsident. Grebet af hans nærvær. Livlig samtale. Hovedtema hans inaugurationstale....Til cocktail med præsidenten i hans arbejdsværelse. Overrakte ham privattrykket af "War and Democracy" med tilegnelsen 'To F.D.R., President of the U.S. and of a coming better world'. Til First Lady "Lotte i Weimar"* (14.01.1941).

Den 05.02.1942 flytter TM og K. ind i deres eget nybyggede hus i 1550 San Remo Drive i Pacific Palisades, hvor håndværkere stadig er i gang, og Golo er behjælpelig med at opstille bøger. Det bliver Thomas Manns yndlingshus af alle de steder, han boede.

Af en eller anden grund læser han igen i dagbøgerne fra Klaus Heuser tiden i München i 1927 og tænker på afskeden i München, *hvor jeg for første gang foretog springet ud i det drømmeagtige og lagde hans tinding mod min. Nå ja, levet og elsket. Sorte øjne, tårerne udgydt for mig, elskede læber, som jeg kyssede, - det var der, også jeg havde det, det vil jeg kunne sige mig, når jeg dør* (20.02.1942). Ingen tvivl om, at den ret kyske affære havde stor betydning – men det er uklart, hvorfor den lige nu dukker så voldsomt op i erindringerne. Men alle dage søgte TM af og til tilbage i de gamle dagbøger. For at mindes og genopleve forgangne tider og følelser på trods af, hvad han selv skrev om det at føre dagbog.

Efter en spadseretur ved stranden: *Henrivende billede af en i sandet hvilende dreng, overordentlig ren i udtrykket, som en Thorvaldsen* (21.04.1943).

På 69-års fødselsdagen 06.06.1944 står der: *Stod op kl. halv ni. Det var tåget-opklarende. Blev modtaget nedenunder af K. og de sorte, som sang. Mens K. viste mig sine gaver....ringede Mrs. Meyer fra Washington, fra hende hørte jeg, før jeg havde set avisen, at invasionen af Frankrig var begyndt ved Caen, Calais, Le Havre. Ejendommeligt sammentræf. Her tænker TM på at den længe ventede invasion sker på netop hans fødselsdag. Søndagsbarnet! Overskriften over dagens notat er tykt understreget med rødt.*

I juli 1944 er Bibi og familie hos dem i næsten en måned, og der er rigtig mange notater om den lille Fridolin eller Frido. Hans sarthed, hans letbevægelige sind – og det at han elsker at opholde sig hos TM, som tegner meget for ham og fortæller ham historier. Ved afrejsen: *Den lille Frido, bevæget ophidset, sagde gentagne gange "Auf Widersehen" og kyssede min hånd, ophidset. Smerteligt bevæget og dog også lettet over roen i huset igen* (11.08.1944). Dette forhold til den lille Frido står i kontrast til dels forholdet til lillebroderen Toni, men især til forholdet til den fuldstændig jævnaldrende Angelica, som kun nævnes en enkelt gang under familiens 2 ugers besøg hos TM og K. (18.10.1944). Derimod er Elisabeth fortsat en yndling. *Medi ser hvid og mager ud, Borgese er irriterende med sine italienske synspunkter og had til England* (08.10.1944).

17.12.1944 ringer Heinrich og fortæller, at hans kone er død efter en overdosis sovepiller. TM og K. lover ham penge til begravelsen, som finder sted den 20.12. *Heinrich i tårer over den ruinerende veninde. Han kørte med hjem til os. Før måltidet sad vi sammen i dagligstuen. Frokost med ham. Kaffe på den lille veranda. Han hvilede sig på sofaen i dagligstuen. Efter kl. 17 fik vi te sammen med ham og Borgeses. Han fik penge til at indløse sine bortpantede møbler og til vin og levnedsmidler, et eksemplar af "Das Gesetz" i julegave. Han ejer ikke en cent, fordi hans særdeles gunstige*

indkomster er nedsmeltet til stor gæld pga. hans kones usalige gøren og laden. Sammen med K. bekymringer på hans vegne (20.12.1944).

Og så er der intet nyt under solen: *Køligere vejr. K. måtte i dag gøre mig opmærksom på, at det var vor 40. bryllupsdag. Afsluttede med tilfredshed artiklen til Free World.... osv. men til sidst: Drak ½ flaske champagne for at fejre bryllupsdagen. 1905! Og 1875 er jeg født. Jeg havde ikke tænkt på, at det former sig så fint i ordenen med femmere og tiere (11.02.1945).* Og vi andre kan jo tilføje endnu et tal, der føjede sig i rækken: 1955.

Gik med K. forbi det gamle hus [det tidligere lejede i Amalfi Drive] og blev hentet af Golo. Blev noget forskrækket ved hjemkomsten over et telegram, "not to be telephoned". Fra Erika: "Read all night. Shall go into newyear reddened eyes but happy heart. Wondering only how on earth you do it. Thanks, congratulations etc." – Glad og bevæget. Vidste, at hun ville græde over Echo. (01.01.1947).

Efterkrigstiden bragte de længe savnede Europarejser tilbage. Første gang i 1947. På vejen gennemgår TM et-års kontrol på Billings Hospital i Chicago, og alt er i orden. *Hvad der ved min natur bereder mig vanskeligheder, er nerverne og mit sind, som der slet ikke blev talt om (25.04.1947).* Er yderst tilfreds med at være tilbage i Zürich: *Jeg gik i dag i solen alene hen langs søen og tog en vermouth foran "Frascati", hvor jeg ofte sad for 9 år siden, når jeg kom fra byen og ventede på K., som kom med den lille bil (25.07.1947).*

I starten af 1948 har han alene en samtale med Erika, som hjælper ham mere og mere - om hendes fremtidsplaner. *Mit ønske er i grunden, at Erika skal leve hos os som sekretær, biografist, bobestyrer, "datter-adjutant". Samtalen bevægende (01.02.1948).* Sagen er, at efter krigen har Erika svært ved at få egne projekter i gang, og TM kan så rigeligt bruge hendes yderst kompetente hjælp.

22.04.1949: *Mens jeg ivrig og træt sad i min sofa telefonisk telegram fra Nelly Mann, at Vikko uventet er død. Chok og megen eftertanke over tilskikkelsen af at denne efternøler, der endnu ikke var 60, er gået i forvejen.* Her staver TM lillebroderens navn med to kk'er. Andre gange står der Vicco og i mange breve Vico. Det er helt karakteristisk for TM, at han ikke bekymrer sig om at skrive navne korrekt. Og så hed broderen jo helt officielt Viktor men var altid blevet kaldt Vikko.

På den anden Europarejse får de i Stockholm den 22. maj 1949 den kendte og rystende besked om, at Klaus er død. *Langt samvær i bitter sorg. Min inderlige medlidenhed med moderhertet og med E.: Han burde ikke have gjort det mod dem. Handlingen åbenbart sket uventet for ham selv, med sovepiller, som han fik hos en materialist i New York. Hans ophold i Paris skæbnsvangert (morfin). Megen snak om ham og hans lang tid i forvejen uimodståeligt virkende dødstvang. Det krænkende, uskønne, grusomme, hensynsløse og uansvarlige. Også rådslagning om vores rejseplaner, om at afbryde det hele og tage direkte hjem. I seng kl. 2 i fuldstændig udmattelse (22.05.1949).* Men de tager videre og aflyser blot al selskabelighed.

I aften, efter at Erika var gået i seng, snak med K. og Golo om hende og hendes forbitrelse og pirrelighed. – Sorg, tendens til had og til brud med alle, også med Medi.... (21.12.1949). Erika arbejder på en mindebog om Klaus og er vred over Borgeses bidrag. Hendes situation er generelt prekær, efter Klaus' død er hun tiltagende ustabil. De overvejer, om de alle skulle flytte tilbage til Schweiz. Men TM er så glad for deres hus, 'hans hus'. *Det vil være svært at få nogenlunde gode betingelser i Zürich. Men den by har tiltrækningskraft. Fortroligheden. Håndværkere, læger etc.*

Spørge Bibi. Ophidselse over livet. Igen typisk: spørge andre, diskutere og overveje, beslutninger er svære.

Ulykkerne er ikke slut: *Efter arbejdet meddelelse om, at Heinrich i morges er blevet fundet bevidstløs, umulig at vække.....Bortgang et spørgsmål om timer. Naturligt chok uden modstand mod denne begivenhed, da den ikke kommer for tidligt og er den nådigste løsning....Træt og bevæget. Den sidst-udholdende af fem* (11.03.1950). Heinrich havde i længere tid haft det elendigt, havde lidt illusorisk overvejet at flytte tilbage til Berlin, Østberlin, hvorfra han havde fået et godt tilbud, men kræfterne var væk.

En måned senere holder TM sit foredrag "Meine Zeit" i Chicago, så i New York (af politiske grunde kan det ikke holdes i Washington som planlagt, Mann familien er blevet politisk susppekt i det kommunistforskrækkede USA), derefter i Stockholm, Lund og endelig i Paris. Han er træt og nedtrykt. *Genug, genug. Den franske sprogsfære forhadet* (13.05.1950). Men i Lugano er der rart, som i 33, og Hesse er en *lieber, kluger alter Mann*, som de tilbringer en del tid sammen med (25.05.1950).

75-års fødselsdagen tilbringes i Zürich med stor festivitas – også privat: *Frido fremsiger allerkærligst et digt af Erika.....Festen havde ikke kunnet forløbe smukkere, mere harmonisk eller venskabeligt* (06.06.1950). TM og Erika flytter på Hotel Dolder, da K. skal opereres, det er lidt billigere end Baur au Lac, og her møder TM sit livs sidste store sværmeri: tjeneren Franz Westermeier. *Havde ikke forestillet mig, at denne rejse ville bringe noget sådant med sig. På den forrige var der intet "fürs Herz".....Med begge [Erika og K.] om min faible* (08.07.1950). Bliver ved med at kredse om Frank Westermeier – og selve det, at han er så forelsket – håbløst – hele sit liv er han blevet tiltrukket af unge mænd, har skjult det, fortrængt det. Men Nu! Kigger han åbenlyst: *På tennisbanen nedenfor en ung argentiner, allerede udmærket spiller....mørkt hår, ansigt ikke rigtig synligt, slank....Hermesben* (06.08.1950). Er der nogen, der her kommer til at tænke på Felix Krull?

I sommeren 1951 ser de meget til Bibi og Grets drenge. *Med Frido hånd i hånd på mange ture. Hans er blevet så meget større og kraftigere end dengang, han var Echo. "Må jo også kunne anslå oktaver med den", sagde han. Spurgte, hvorfor jeg ikke badede med ham. For gammel og vænnet fra det, også for koldt. Var ked af, at jeg ikke kunne være en god kammerat for ham* (21.07.1951).

Bibi og Yalta Menuhin [Yehudi Menuhins søster] spiller med succes koncerter sammen, men *bekymringsvækkende konstellation Bibi-Gret-Yalta og dennes mand. Kan næppe føre til noget godt* (22.10.1951). Og så *Schreckensnachricht von Yalta M.'s Gatten* (04.11.1951). Der er sket noget i bilen, egentlig lidt usikkert hvad, Yalta er såret, har måttet hos lægen og ligger i sengen. Der er vildt oprør, måske overdriver ægtemanden skaden, det er usikkert, men Erika føler sig nødsaget til at optage telefonsamtalerne med ægtemanden på bånd, han anfører, at Bibi er sindssyg. Bibi bliver skyndsomst sendt ud af landet. *Tilstår over for mig selv, at jeg vil være glad, når han er væk. Jeg holder ikke af hans væsen inklusive hans latter. Men jeg talte pænt til ham ved bordet og sagde, at han ikke behøver forbindelsen med Yalta* (05.11.1951). Senere truer ægtemanden familien Mann og også Bibis svigerforældre i Schweiz med en erstatningssag. TM har medfølelse med Gret, da de møder familien igen. *Hun har det ikke let med den nervøse og tyranniske fader til sine børn, som er besat af egocentrisk ærgerrighed* (13.08.1952).

Overvejelserne om at flytte til Europa genoptages. *Problemet er Erika. Hun vantrives her, hvilket nager mig i hjertet* (05.12.1951). *Om, hvornår og hvordan vi kan komme herfra er et meget mere presserende spørgsmål. At blive her er helt umuligt pga. Erika, og jeg selv er uendelig træt af dette land* (19.03.1952). Erika har det elendigt og er rejst til Zürich på kurophold. TM er bekymret for at hun skal følge sin bror. *Hun vil nok ikke overleve os*. De er på vej til Europa, men i New York får de besked om, at Erika ikke kan få Reenter Permit (27.06.1952). Nu skændes hun med alt og alle, for tiden er det Golo, det går ud over pga. hans venskab med grevinde Lichnowski, som er en studiekammerat til Golo og god veninde (16.08.1952). *Efter nogle bebrejdelser, mine ord til hende om den sorg, hendes også i Europa vedvarende bitterhed giver mig. Så gik Erika* (16.08.1952). Men det lykkes dog til sidst at få en hyggelig aften med både Golo, Lichnowski og Erika efter en dejlig dag med Bibis drenge (18.08.1952). Diskussionen om hvor? fortsætter: *Sorg, usikkerhed, uro* (22.09.1952). I december ringer Medi opløst af tårer og meddeler, at Borgese har fået en hjerneblødning og ligger for døden. *Medis fremtid, i tilfælde af B.s død. Det tyngende problem med Erikas forhold til hende – og i det hele taget til hendes søskende* (04.12.1952)

Den 29.10.1952 beser de et hus i Erlenbach, som de ender med at leje. Men TM forliger sig aldrig med dette hus. Derimod er han tilfreds efter indflytning i huset i Kilchberg, som de har købt. *Freude am Haus* (16.04.1954). Her kunne han for alvor igen føle sig hjemme og ikke hele tiden længes tilbage til huset i Pacific Palisades. Der blev også holdt et housewarming party med 36 gæster. *Efter velkomstsherry kl. 19 lille koncert med Bibi i en trio, hvor man spillede Schumann og Mozart: Stjerne tog sig godt ud, blomster og gaver, brød og salt i forskellige former. Stadspræsidenten i kaptajnsuniform. Efter koncerten opstilling af spisebordet og souper med god champagne. I spisestuen med kandelabrene og sølvstøjet.....Alt godt organiseret. Rigelig forplejning.....Betjening ved de tre Marie'er. For schweizerne alt sammen indtryksfuldt, usædvanligt og forunderligt. Trak ud til henved halv tolv.....Erika fortjener stor ros for festen* (20.05.1954).

Kort efter tager Erika på et sanatorium i Isardalen. *Lægen erklærer, at ved rygestop (60 cigaretter om dagen) og ophør med sovepiller ville hun være fuldstændig rask....Jeg må sige til mig selv, at jeg også ville have det bedre uden rygning, vel også leve længere. Men lønner det sig, at afstå fra alt det behagelige?* (25.05.1954).

Guldbrylluppet har TM trods alt ikke glemt. Han hilser tidligt om morgenen på K. Monika er der ikke, men de øvrige fire er i Kilchberg. Børnenes gave er en virkelig overraskelse: en ny Niko, en toårig sort, smuk puddelhund, som kommer ind med et digt af Erika på ryggen. *Så spiste vi middag med 4 børn og drak en god bowlé af champagne, hvidvin og Grand Marnier* (11.02.1955).

Den store foredragsrejse med Schillerforedraget i maj 1955 er interessant, her 10 år efter verdenskrigens afslutning. *Den næste dag det højtidelige foredrag i Staatstheater, efterfulgt af præsidentens tale* [Theodor Heuss] (08.05.1955). Der havde været en voldsom diskussion i organisationskomitéen i Stuttgart om, hvorvidt det overhovedet var betimeligt at invitere TM til at holde festtalen i anledning af Schillers 150 års dødsdag. Der var udmeldinger og protester, fordi *'TM siden 1933 i tiltagende grad og fra udlandet havde vist Tyskland ryggen og været forrest i anklager mod fædrelandet'*. Nogle sagde, at *'hvis TM blev festtaler, ville de højtideligt brænde skændselsromanen Felix Krull'*. Det politiske betød imidlertid også noget: TM skulle jo også holde festtalen i Weimar, det havde han selv insisteret på, og hvis nu Østtyskland fik en så berømt festtaler, ville Vesttyskland så ikke tabe? Der var jo ingen, der kunne måle sig med Thomas Mann. TM selv vidste tilsyneladende intet om hele denne diskussion, som er beskrevet i noterne. Efter

festaftenen skrev Marbacher Zeitung, at ved første tilsynekomst på talerstolen blev TM hilst med langvarigt bifald af den ene halvdel af salen, mens den anden halvdel forholdt sig absolut reserveret. Men efter afslutningen på det fremragende foredrag, takkede hele huset ham med stående bifald, der slet ikke ville holde op. *'Med sin glødende bekendelse til Friedrich Schiller, som han udtalte med blændende retorik og formfuldendt stil, havde han vundet alles sympati'*.

TM brugte som bekendt levende model uden at det var 1:1, og man kan spørge sig, om han bekymrede sig om modellerne, f.eks. i Doktor Faustus? Hvad siger han selv: *Overhovedet retfærdig bekymring for alle ofrene for det kolde blik* (09.04.1947). Og 18.07.1947: *Med K. over "mordene" i bogen: Reisiger, Annette, Preetorius, Geffcken. Slemt, slemt. Det hensynsløst autobiografiske (ufornægtet) sammen med det montageagtige gør det* – og her slutter sætningen, ufuldendt. Fortsætter så: *Den dybt ophidsende radikalisme i det hele. De "mord" har jeg betalt med lungeoperationen, som utvivlsomt hænger sammen med værket.* Han er vist ikke helt stolt. Hvad tænkte ofrene? Annette Kolb var dybt såret over beskrivelsen *'mondæn hæslighed, med elegant fåreansigt'*, jeg ved ikke, om Preetorius var såret, men Hans Reisiger var det i allerhøjeste grad, og det fornemmede TM nok: *Problem Reisi!* (02.08.1947). *Begyndte på et langt brev til Reisiger* (05.09.1947). *Skrev 'brevet' til Reisiger færdigt...* (06.09.1947). *Brevet til Reisiger, meget stærkt over bogen, læst af K., virkede i går ret rystende på mig* (07.09.1947). [dele gengivet i noterne, deri forsøger TM at forklare sig og at montage teknikken ikke kan betragtes som en 1:1 beskrivelse af nogen som helst. Det gør han godt, men alligevel...]. *Brev fra Reisiger (endnu uden Faust). Skrev til Reisiger med tak for hans "Maria Stuart"* (28.03.1948). *Brev fra Reisiger, endnu uden kendskab til Faustus, på en vis måde hjerteskerende* (14.05.1948). *I eftermiddag tilegnelse af en Faustus til Reisiger og brev til ham* (16.05.1948). *Brev fra Suhrkamp om....og Faustus....og om – Reisiger, der har skrevet til ham og også til mig. Slemt og svært.* (17.06.1948). Der gik over et år før TM fik taget sig sammen til at adressere problemet for alvor. Venskabet overlevede dog, trods alt, nok fordi Reisiger var en blid mand. *Gensyn med Reisiger* (04.08.1949) [i Frankfurt]. De var også sammen flere dage i Gastein. 21.08.1952: *Efter kl. 17 ankom Good old Reisi boy....Han var udmattet og foretrak at spise alene på sit hotel.* Måske skulle han i virkeligheden lige sunde sig før samværet? Dagen efter: *Spadseretur med Reisiger. Middag med ham og Erika.....Reisi opmuntrende på den gamle måde* (22.08.1952). I Erlenbach: *Reisiger hele dagen, lieb und nett* (25.11.1953). De mødes igen i Stuttgart på Schiller-turnéen i maj 1955 og til sidst er han med til familiemiddagen på TMs 80-årsdag den 6. juni 1955.

Hvad er min konklusion på læsningen af Thomas Manns dagbøger?

Hvis man tilhører den skole, der mener, at værket alene tæller, og at man overhovedet ikke behøver interessere sig for forfatteren bag det, er dagbøgerne ligegyldige. Men omvendt er de yderst interessante for at kunne fornemme den mangfoldige virksomhed og flid, som kendetegner TM. Jeg har altid haft svært ved at forstå, hvordan TM overhovedet kunne få tid til at foretage sig andet end at skrive, og endda selv at skrive alt det, der kom ud fra hans pen. Og jeg forstår det sådan set stadig ikke. Men jeg forstår, at han var et både meget sart og sårbart menneske, med tendens til depression, men på den anden side også utrolig viljestærk og i fuld kontrol. Han har været selvcentreret - og fået lov til at være det af sine omgivelser. En idealist med stærke meninger, af og til blind for realiteterne. Og så utrolig vægelsindet. Når der skulle træffes store beslutninger, blev de overvejet i månedsvis, og når en beslutning endelig var truffet, blev det igen overvejet, om den skulle omgøres. Det mærkelige er, at også Katia, som ellers virker som den rationelle, bliver lige så vægelsindet i de store beslutninger. Endelig synes jeg det fremgår, at TMs

rige følelsesliv mest har været et indre liv, han har nok virket ret arrogant og kølig, som generer mennesker ofte kan komme til at gøre. Og han levede kun for alvor, når han arbejdede på et værk, havde det altid dårligt med mange klager og depressive tendenser i pauserne mellem to værker. Men det vigtigste er, at efter at have læst alle dagbøgerne får jeg stor lyst til endnu engang at fordybe mig i værkerne.

Tak for jeres tålmodige opmærksomhed!